

تحلیل تطبیقی تیمچه‌های با فضای مرکزی غیرمسقف به عنوان فضاهای شهری تجاری در بازار با تاکید بر ویژگی‌های تیمچه صرافیان در استان فارس

علی پورجعفر* - کارشناس ارشد طراحی شهری، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
امیر صدرایی - کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد واحد تهران شمال، تهران، ایران.

Comparative Analyses of Various Types of Uncovered Timchehes with Emphasis on Timcheh Sarafian

Abstract

Timchehes have a semi-public Persian-Islamic traditional urban space. These urban spaces can be classified into uncovered and covered sections. They are also used for socio-cultural activities in particular situations like ritual ceremonies of "Moharram". Urban spaces and related activities of Timcheh reached to its magnificent highest level of design and performance in Qajar era and a little ago. Design and construction of these sophisticated structures are the result of strong co operation of merchants and people participation. Existing Timchehes in all over the vast land of Iran like Timcheh Sarrafian, Timcheh Nasar, Timcheh Vakil and Timcheh Sarbaz are good examples of such building complexes users of Timchehes help together for designing and building such grand urban spaces. In This paper uncovered Timcheh will be studied through descriptive & analytical method. In conclusion, the specific features of various types of uncovered Timchehes will be determined. It will be also mentioned and explained that not only design of the Timcheh, but also multifunctional property, is what makes Timcheh Sarrafian a unique uncovered Timcheh in Iran.

Keywords: Traditional urban spaces, Uncovered Timcheh, Function, Timcheh Sarrafian.

چکیده

تیمچه‌ها را می‌توان فضاهای شهری سنتی ایرانی-اسلامی قلمداد نمود. این فضاهای شهری را به طور کلی می‌توان به دو گونه دارای فضای مرکزی مسقف و غیرمسقف تفکیک کرد. کاربری اصلی اکثر این گونه فضاهای شهری سنتی، تجاری-تخصصی است. این فضاها در زمان‌های خاص به فعالیت‌های فرهنگی-مذهبی نیز پاسخگو می‌باشد؛ در حالی که توسعه فرهنگ این گونه فضاهای شهری در بین جامعه طراحان شهری، کسبه بازار و شهروندان از دیرباز استمرار داشت، عملکرد، فضا و کالبد تیمچه در دوره صفویه و به طور خاص، دوره قاجار در راستای کمال‌گرایی طراحی شهری به خوبی تجلی و تبلور فیزیکی یافت. بازاریان و تجار ایرانی برای استقبال از مشتریان داخل و خارج خود، تهیه و تدارک ایجاد فضایی عمومی و مجلل را وظیفه خود می‌دانستند و به راحتی برای طراحی و ساخت و ساز آن مشارکت، همکاری و هزینه می‌کردند. تیمچه‌های موجود در سراسر گستره پهناور ایران، همچون تیمچه صرافیان، تیمچه ناسار، تیمچه وکیل و سرباز دلیلی بر این مدعاست. فضای عمومی این تیمچه‌ها تا حدودی چند عملکردی می‌باشد، به طوریکه این فضاهای شهری تخصصی تجاری در دهه محرم به راحتی تغییر کاربری داده و برای برنامه‌های مذهبی-فرهنگی مورد استفاده عموم قرار می‌گرفته است. تغییر کاربری مربوط به ایام خاص با اراده مردم (به طور خاص تجار) و نه با خواست حکومت و دولت انجام می‌پذیرفته است. در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی، ضمن اشاره به تیمچه‌های دارای فضای مرکزی غیرمسقف ناسار، وکیل، سرباز و صرافیان در کشور ایران و دسته‌بندی دو گونه تیمچه‌های مسقف و غیرمسقف، به ویژگی‌های تیمچه‌های گونه دوم، بویژه تیمچه صرافیان پرداخته می‌شود. ویژگی‌هایی همچون موقعیت این مجموعه، نحوه عملکرد آن، وسعت فضای باز مرکزی و شکل و فرم خاص بنا و نحوه ارتباط تیمچه با راسته اصلی بازار نسبت به دیگر تیمچه‌ها از یافته‌های این پژوهش محسوب می‌شوند. در پایان ضمن معرفی کامل تیمچه صرافیان از لحاظ عملکردی به عنوان نمونه تیمچه‌ای با فضای مرکزی غیرمسقف و منحصربرفرد، به تحلیل کالبدی این مجموعه با ارزش پرداخته می‌شود. **واژگان کلیدی:** فضاهای شهری سنتی، تیمچه غیرمسقف، عملکرد، تیمچه صرافیان.

مقدمه

متاخر انتظار مستمر این عنصر تجاری در معماری بازار، بالاخص از دوران صفویه به بعد طبیعی به نظر می‌رسد (امیرخانی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۴۱). برای مثال مجموعه تاریخی بازار تبریز به عنوان یک بلوک شهری و یک سازمان اجتماعی تکامل یافته در میان بافت کهن تبریز است. بازار مذکور تیمچه‌های متعددی از انواع تیمچه‌ها را در خود جای داده است (Tehrani et al., ۲۰۱۲: ۵۳۸۲) این گونه فضاها را با در نظر گرفتن اینکه تحت کنترل گروهی خاص از تجار قرار داشته‌اند و امکان استفاده از آن‌ها در ایران اسلامی، در بیشتر اوقات شبانه‌روز برای عموم مردم فراهم بوده، می‌توان از جمله فضاهای شهری سنتی ایرانی اسلامی محسوب نمود. غالباً بازار دارای فضاهایی در انواع سرپوشیده و روباز (غیرمسقف) و مکث و حرکت است (نمودار شماره ۱).

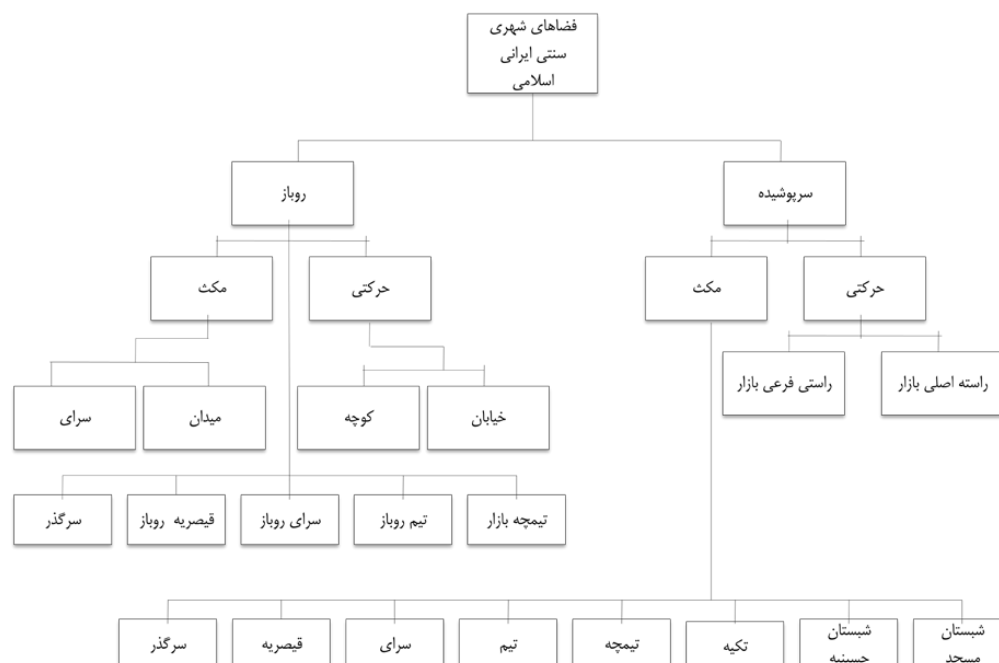
یکی از متاخرترین فضاهای شهری تجاری در ایران اسلامی، تیمچه‌های دوران قاجار است؛ فضاهایی که به عنوان کاروانسراهای کوچک به منظور تمرکز مشاغل خاص ساخته می‌شده‌اند (وفایی و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۵۰)، که نمونه‌های گوناگون آن‌ها در بازار

فضاهای شهری همچون سایر فضاهای بازار در شهرهایی که دارای فرهنگی غنی طراحی شهری در شهرسازی بوده‌اند، هر کدام متناسب با نوع و نیاز به آن شکل گرفته است. داد و ستد و تجارت از گذشته‌های دور و دوران کهن موجب استحکام روابط اجتماعی و توسعه روابط فرهنگی می‌شده که در توسعه اقتصادی نقش حائز اهمیتی داشته است (Edgu, Unlu, Şalgamcioglu, Mansouri, ۲۰۱۲: ۲). بازارهای سنتی ایران از جمله فضاهای شهری تجاری است که بستر داد و ستد و تجارت را فراهم می‌کرده‌اند و غالباً در گروه فضاهای حرکتی جای می‌گیرند. به علاوه بازارهای ایران مرکز کلیه فعالیت‌های اقتصادی بوده و از طریق داد و ستد موجب ارتباط بین مناطق مختلف می‌شده‌اند (Rotblat, ۱۹۷۵). داد و ستد و تجارت در تیمچه‌ها نیز به عنوان فضاهایی مهم از مجموعه فضاهای تشکیل دهنده بازار، وجود داشته است. با توجه به وابستگی غیرقابل انکار تیمچه به کالبد بازار و رونق کم و بیش بازارهای ایرانی بویژه در دوره‌های

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۰ پاییز ۹۴
No.40 Autumn 2015

■ ۸ ■

نمودار ۱. دسته بندی فضاهای شهری سنتی ایرانی - اسلامی؛ مأخذ: پورجعفر، ۱۳۹۱.

شهرهای شیراز، تهران، تبریز، کاشان، سمنان، یزد، قم و قزوین قرار دارد. در این مقاله ابتدا به بررسی واژه تیمچه و معنای لغوی و تخصصی آن پرداخته می شود و تعاریف گوناگونی که برای آن بیان شده است ارائه می گردد. در ادامه پس از معرفی ۴ نمونه از تیمچه های غیرمسقف به عنوان فضاهای شهری تجاری- تخصصی، به تحلیل و مقایسه آن ها پرداخته و در نهایت یافته های حاصل بیان می شود. در پایان نیز نتایج حاصل از مطالعات بعمل آمده در این پژوهش بیان می گردد.

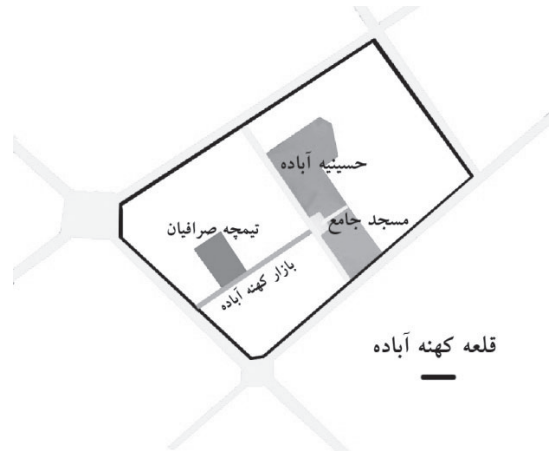
۲. مبانی نظری

واژه «تیم» به معنای کاروانسرای بزرگ و تیمچه به معنای تیم کوچک، بازار و کاروانسرای کوچک (به نقل از دهخدا)، جوبه و پاساژ (فرانسوی) می باشد (رفیعی سرکشی، رفیع زاده، رنجبر کرمانی، ۱۳۸۲، ص ۱۶۷). ریشه واژه تیم از زبان چینی «تی.ان» برابر دکان است (ابوالقاسمی، ۱۳۷۴). این واژه همچنین به معنای بنایی است تجاری، معمولاً شامل حیاطی در میان حجره ها یا دکان های مختلف در یک یا چند طبقه در پیرامون آن (انوری، ۱۳۸۱، ص ۲۰۲۲). در فرهنگ معین این واژه بعنوان سرائی، دارای چند دکان که تاجران در آن داد و ستد کنند معنی شده است (معین، شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۷۲۴۱). به طور کلی تیم واژه ای ایرانی است و در لغت شناسی، به هر چیز گرد و جمع و جور گفته می شود (سامانی به نقل از سلطان زاده، ۱۳۸۹، ص ۲۷). به طور کلی با توجه به مطالعات بعمل آمده و مصاحبه با کسبه تیمچه ها و همچنین مشاهدات میدانی نگارندگان از نمونه تیمچه های غیرمسقف، تیمچه را می توان مکانی کوچک برای داد و ستد عده ای تاجر، بازرگان و مشتریان آن ها تعریف نمود که در موسم اعیاد و سوگواری به خصوص دهه محرم برای انجام مراسم سوگواری نیز مورد استفاده قرار می گرفته است. به بیان کریم قربانی (۱۳۸۲، ص ۶۹) تیمچه در واقع مرکز چند تجارت خانه بوده و به معنی مجموعه ای جمع و جور می باشد. تیمچه مکانی مهم برای

ملاقات بازرگانان است، یعنی جایی که بیشترین روابط شغلی برقرار می شود. اتاق های تیمچه عمدتاً بعنوان دفتر کار تجار بازار (حجره) مورد استفاده قرار می گیرد و به ندرت جنبه انباری یا فعالیتهای تولیدی را دارد. هر تیمچه از یک طرف با راسته اصلی بازار و از سمت دیگر با سرا یا کاروانسرای ارتباط داشت (بلاغی، ۱۳۶۹، ص ۱۹۵). به عبارتی بیشتر تیمچه ها مفصل ارتباطی بین راسته بازار و سرا بوده است (محمد مرادی و دستمالچی، ۱۳۸۴، ص ۲۵۳). در اکثر تیمچه ها بارانداز وجود داشته و سطح باراندازها پایین تر از سطح تیمچه ها بوده است (بلاغی، ۱۳۶۹، ص ۱۹۵). تیمچه ها فضاهای تکی و منحصر بفردی در فرهنگ طراحی شهری ایرانی- اسلامی محسوب می شوند. اکثر این فضاها اگرچه بیشتر برای فعالیت های تجاری، برنامه ریزی، طراحی و معماری شده اند. لیکن در مواقع خاص برای فعالیت های فرهنگی- مذهبی (در مدتی کوتاه) به راحتی تغییر کاربری داده و بصورت یک فضای عمومی برای برگزاری مراسم سوگواری، اعیاد و جشن و سرور نیز مورد استفاده قرار می گیرند (پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۲). از دوره صفویه تا اواخر دوران قاجار انواع تیمچه ها در گستره وسیع جغرافیایی ایران زمین بصورت سرپوشیده کامل و نیمه سرپوشیده با فضای مرکزی روباز برنامه ریزی، طراحی و ساخته شدند. از نظر موقعیت تمامی تیمچه ها در جوار راسته اصلی بازار مکانیابی شده اند. در این مقاله سعی در شناخت بیشتر و درک ویژگی های تیمچه های غیر مسقفی است که در گستره جغرافیای کنونی ایران موجودند. در پژوهش های اندکی که به طور مستقیم به بررسی تیمچه ها پرداخته شده، برای نمونه در برخی مقالات علمی پژوهشی چاپ شده همچون مقاله ای تحت عنوان «بررسی دگرگونی تناسبات حاکم بر تیمچه های ایران در دوران قاجار» (امیرخانی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۳۹-۴۸) به اشتباه کلیه تیمچه ها فضاهای سرپوشیده برشمرده شده است و در بررسی انواع تیمچه ها به تیمچه های

تصویر ۲. نمای طبقات همکف و اول از درون حیاط تیمچه صرافیان؛ ماخذ: نگارندگان.

تصویر ۱. موقعیت تیمچه صرافیان در بازار کهنه شهر آباده؛ ماخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. نمایی از داخل رواق پیرامونی حیاط تیمچه در طبقه همکف؛ ماخذ: نگارندگان

به شماره ۱۹۳۲ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (تصویر شماره ۱). شهر آباده در دشت سرد آباده در استان فارس قرار گرفته است که در میان رشته کوه های زاگرس و با منابع آب کافی و بارش برف و یخبندان در زمستان همراه است (اسلامی، ۱۳۵۳). تیمچه صرافیان در دوره قاجاریه بنا شده است؛ اما بر خلاف گفته اسلامی، با توجه به قرارگیری تیمچه مذکور در کهن ترین بخش آباده (قلعه کهنه) که مربوط به قبل از قاجار است و اشاره جمشید صداقت کیش در کتاب «شاه اسماعیل سوم و تاسیسات زندیه در آباده» مبنی بر رونق اقتصادی این شهر در زمان حضور شاهزاده صفوی برای گذران دوران تبعید- شاهزاده صفوی توسط کریم خان زند در سال ۱۱۸۰ ه.ق تبعید شده است- (صداقت کیش، ۱۳۹۰)؛ به نظر می رسد که تیمچه صرافیان پیش از شکل گیری دوره قاجار و در زمان شکل گیری زندیه احداث شده باشد؛ بنابراین احتمال اینکه تیمچه صرافیان مربوط به دوره قاجار باشد بسیار ضعیف به نظر می رسد.

تیمچه صرافیان در میانه بازار کهنه شهر آباده واقع است. این تیمچه را می توان یکی از بزرگترین تیمچه های شامل فضای مرکزی غیر مسقف دانست. طاق ورودی تیمچه صرافیان دارای گچ بری های

زیبایی است. طرح ساختمان آن با تیمچه مسعودی آباده که حدوداً در مقابل آن در حاشیه بازار قرار گرفته است، تفاوت کلی دارد و دارای وسعت بیشتری است. بر روی بام دالان ورودی دو بادگیر زیبا بنا شده که هشت پنجره مشبک با گچ بری بر روی آن دیده می شود. حجره های داخل تیمچه دو طبقه است و کف آن به همان صورت اولیه سنگفرش به جای

تصویر ۴. نمایی از طبقات همکف و اول تیمچه ناسار؛ مآخذ: نگارندگان.

خود باقی است. در داخل و انتهای حیاط سه حوض سنگی در مجاور هم قرار دارند. پلان تیمچه مذکور چهار ضلعی است که در سه ضلع آن هجده ستون آجری وجود دارد. تزئینات تیمچه صرافیان شامل گچ‌بری، کاربندی و مقرنس کاری های زیبا در ایوان ورودی و دیگر ایوان ها و قسمت بالای ستون های آجری و ازاره های سنگی می باشد (تصاویر شماره ۲ و ۳). مصالح به-کار رفته در آن عبارتند از: سنگ، آجر و گچ. درهای قدیمی این تیمچه هنوز به جای خود باقی است. فضای مرکزی غیر مسقف تیمچه در ترازای پایین تر از رواق پیرامونی آن و حجره ها قرار دارد.

۳،۲. تیمچه ناسار

تیمچه ناسار در دوره قاجار در شهر سمنان که در منطقه ای با آب و هوای گرم و خشک قرار گرفته، ساخته شده است. دراصل بنای تیمچه دخل و تصرفی دیده نمی شود. این بنا بشماره ۵۶۵۶ در تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵ در فهرست آثار ملی ثبت گردیده

است. تیمچه در گوشه جنوب شرقی تکیه ناسار مربوط به بافت تاریخی شهر و راسته بازار سمنان واقع شده است (تصویر شماره ۴). پلان تیمچه بر پایه مربع مستطیل و در ۲ اشکوب بنا شده که در هر طبقه دارای چندین اتاق و حجره می باشد. دور تا دور حیاط تیمچه را اتاق های سه دری نسبتا بزرگی احاطه کرده است (تصویر شماره ۴). ارتباط طبقه همکف و اول با پلکان برقرار می گردد. طبقه اول نیز دارای اتاقک های متعددی است. برخی از اتاق های طبقه اول مشرف به حیاط تکیه مجاور است. همچنین برخی اتاق ها دارای درهایی ست مرتبط با بالکن های پیرامون تکیه که در زمان مراسم سوگواری به منظور استقرار زنان استفاده می شود. در سمنان تکیه ناسار نیز یک فضای عمده شهری محسوب می شود (تصویر ۵) (کیانی، ۱۳۷۹، ص ۱۵۸).

این تیمچه دارای قدمتی حدود ۱۵۰ سال است. در این تیمچه کار تجارت انواع و اقسام مایحتاج مردم از قبیل برنج، آرد، قند، چای و غیره صورت می گرفته است. مصالح اصلی به کار رفته در تیمچه خشت و گل است و در بعضی نماها آجر به کار رفته است. هم اکنون این بنا بعنوان انبار برخی از کسبه بازار مورد استفاده قرار می گیرد. این تیمچه در محدوده حریم راسته بازار سمنان قرار گرفته است (محمدخانی، ۱۳۸۰). تیمچه ناسار اگرچه دارای فضای مرکزی محدودی است اما در زمان مراسم های آئینی در کنار تکیه ناسار به عنوان فضای شهری در بازار سمنان ایفای نقش می کند.

تصویر ۵. تکیه ناسار مآخذ: فرخنده، ۱۳۷۸.

۳.۳. تیمچه سرباز

تیمچه سرباز، از گونه هایی با فضای مرکزی بدون سقف، در بازار قزوین است. نام سرباز هم بیشتر به همین دلیل برای آن استفاده شده است. این تیمچه در خیابان امام خمینی و در مجموعه بازار در شمال قیصریه قرار گرفته است که از غرب به بزازها، از جنوب به قیصریه و به فاصله اندکی از تیمچه سرپوشیده محدود می شود. این بنا یکی از آثار ارزشمند دوره صفوی در مجموعه بازار است که به تنهایی نیز واجد ارزشهای فرهنگی، تاریخی و دارای معماری سنتی و خاصی می باشد. این بنا در تاریخ ۷۸/۶/۲ با شماره ثبتی ۲۴۰۸ در آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (فرخنده، ۱۳۷۸). بنای تیمچه سرباز به همراه سرای رضوی و تیمچه سرپوشیده که در طرفین قیصریه شیخ الاسلام قرار گرفته اند، به دستور یک نفر و به احتمال قوی به امر شاه طهماسب صفوی ساخته شده اند. با توجه به اینکه مسجد النبی نیز به بناهای فوق پیوسته اند، به نظر می آید که تمامی آن ها برای تامین هزینه مسجد و تعمیرات آن احداث شده باشند. اگرچه در ظاهر بانی ساخت مسجد، فتحعلیشاه قاجار بوده و این بناها جزء آثار دوران قاجار شمرده می شوند، ولی به احتمال قوی سابقه ساخت بناهای فوق به دوران صفویه باز می گردد. در سیاحتنامه شاردن نیز اشاره شده که مسجدشاه در زمان شاه اسماعیل صفوی بنا گردیده و در دوران قاجار اقدام به تعمیر آن شده است (محمد مرادی و دستمالچیان، ۱۳۸۴، ص ۲۵۴).

لچکی های طاق نمای حجره های تیمچه سرباز آن با کاشی های زرد و صورتی که نمایشگر صحنه های شکار، گل و بوته و پرندگان اند، تزئین گردیده اند. در ها نیز دارای ارسی های چوبی بسیار زیبایی می باشند (ایزدینا و نجف آبادی، ۱۳۹۲، ص ۱۱۶). این تیمچه دارای حیاط مربع شکل است که پیش از این سنگفرش بوده و هم اکنون بیشتر آن با سیمان پوشش داده شده است. حجره ها در دو طبقه گرداگرد حیاط قرار گرفته است و حجره هایی که

در تقاطع اضلاع قرار دارند بصورت سه گوش ساخته شده اند. پایه بنای حجره ها تا ارتفاع ۱ متر از کف حیاط با پوشش سیمان و در بالا آجری است. برخی حجره ها دارای درهای ارسی (۳ دری) زیبا و در طاق نما دارای قاب هلالی شکل است که دارای تزئین گره چینی با چوب می باشد. حجره های ضلع جنوبی و شرقی در طبقه همکف بدون کاربری و بقیه بصورت انبار کالا دارای کاربری می باشد. این تیمچه دارای دو ورودی بوده که یکی در غرب بنا و دیگری در ضلع جنوبی آن قرار گرفته است. ورودی غربی که به مجموعه بازار متصل گشته است. در داخل با تزئینات رسمی بندی از ترکیب آجر و کاشی بوده و گنبدی مدور و عرق چینی شکل دارد. طاق نماهای طرفین این راهرو با قوس جناغی پوشش داده شده است. حجره ها که در تقاطع اضلاع و در داخل حیاط تیمچه قرار گرفته اند، به صورت ۳ حجره یا سه ورودی با ۳ در چوبی قوس دار و کم ارتفاع است که در عمق ۱ متری ساخته شده اند. پوشش سقف داخلی این حجره ها از ترکیب یک کاسه در مرکز و تزئینات رسمی بندی با استفاده از پاباریک ها و هماهنگی آجر و کاشی پذیرفته است. نمای خارجی دکان ها در بخش رخ بام و اتصال به طبقه دوم دارای آجر چینی ساده بصورت عمودی و با استفاده از یک ردیف کاشی فیروزه ای در بین آجرهاست. برای رسیدن به طبقه دوم این تیمچه ۶ راه پله وجود دارد که به عرض ۱ متر و ارتفاع تقریبی ۳ متر است. دارای دو قوس است که قوس بالایی بصورت قوس جناغی بسته با تزئین کاشیکاری است و قوس داخلی هلالی شکل می باشد. داخل این دو قوس با مقرنس کاری تزئینی گچی پر شده است. طبقه دوم دارای ایوان سرتاسری بصورت غلام گردش بوده و سقف ایوان بر ستون های چوبی باریک و ساده ای استوار گردیده که تعدادی از این ستون ها در ضلع شمالی باقیست. تعدادی از حجرات واقع در این تیمچه بصورت انبار کالا و جنس دارای کاربری بوده و برخی حجره ها در طبقه اول و مجموعه حجره ها در طبقه دوم فاقد

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۰ پاییز ۹۴
No.40 Autumn 2015

۱۳

تصویر ۶. نمایی از حیاط مرکزی تیمچه وکیل یزد؛ مآخذ: زارعی، ۱۳۸۱

مسقف آجر فرش است. درهای چوبی تعویض و درهایی از جنس آهن کار گذاشته اند. سطح دیوارهای دورتادور با آجر نماسازی شده است (زارعی، ۱۳۸۱). فضای مرکزی این تیمچه با توجه به قرارگیری در کنار محور اصلی بازار محل مناسبی برای برگزاری مراسم آئینی جشن و عزاداری می باشد. علاوه بر این می تواند موثر بر ارتقاء میزان تعاملات اجتماعی شهروندان یزدی باشد.

۳.۵. مقایسه تطبیقی تیمچه های غیر مسقف

فضای مرکزی تیمچه های غیر مسقف از جمله فضاهای شهری تجاری است که با توجه به ویژگی ها و قابلیت ها نیازمند تحلیل و مقایسه است. در این قسمت موقعیت، زمان احداث، نسبت سطوح فضاهای غیرمسقف به مسقف و نحوه ارتباط کالبدی تیمچه ها با محور اصلی بازار و دیگر فضاهای مجموعه بازار در شهر مورد بررسی و مقایسه قرار می گیرد. دولت صفویه که نقش بسزایی در توسعه فرهنگ طراحی شهری در تاریخ پر از فراز و نشیب ایران ایفا نموده است. در حالی که میراث های طراحی شهری و معماری ماندگاری را برایمان به ارث گذاشت، در سال ۱۱۳۵ ه.ق. سقوط کرد (صداقت کیش، ۱۳۹۰، ص ۳۳). زمان ساخت تیمچه ها یا مربوط به اواخر دوره صفویه بوده است و یا دوران قاجار (نمودار شماره ۳). بر اساس مستندات که در مبانی نظری پژوهش پیش رو می توان ادعا نمود که ساخت تیمچه ها به دلیل شرایط اقتصادی ایران در دوره قاجار موردتوجه

تصویر ۷. ورودی تیمچه وکیل یزد از بازار خان؛ مآخذ: زارعی، ۱۳۸۱؛ تصویر ۸. حیاط تیمچه وکیل یزد مآخذ: زارعی، ۱۳۸۱

کاربری فعال می باشند (فرخنده، ۱۳۷۸).

۳.۴. تیمچه وکیل

این بنا در اواخر سلطنت احمدشاه در شهر یزد (دارای هوای گرم و خشک) بنا شده و بشماره ۷۷۸۴ در تاریخ ۱۳۸۱/۱۲/۱۷ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است. تعدادی ستون های سنگی شکسته و ناقص در حیاط تیمچه نشان از وجود حمای است که پیش از ساخت تیمچه وجود داشته است. ورودی تیمچه در بازار خان می باشد (تصویر شماره ۷). سطح حیاط تیمچه از تراز بازار پایین تر است (تصویر شماره ۶). دور تا دور حیاط تیمچه اتاق هایی در دو طبقه ایجاد شده است (تصویر شماره ۸).

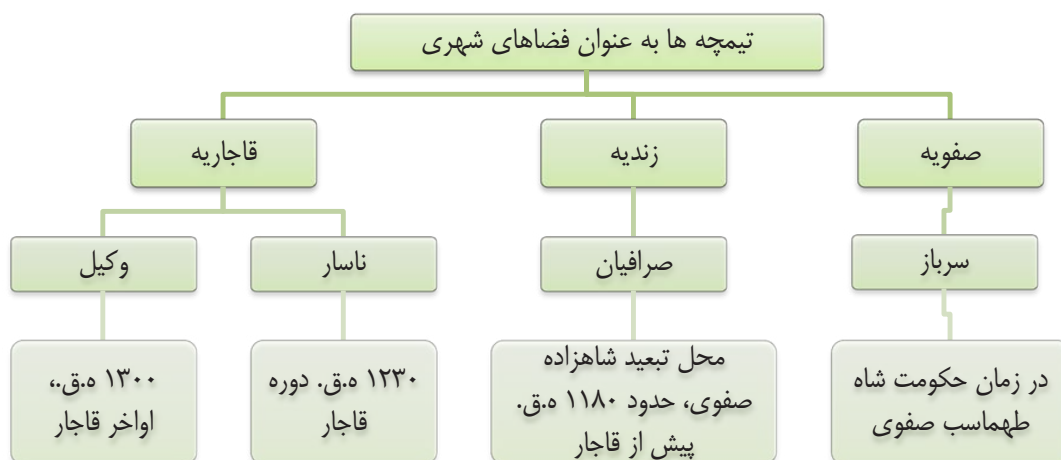
در پشت اتاق های ضلع شمالی انبار می باشد که دسترسی به آن از طریق راهروهایی مرتبط با حیاط صورت می پذیرد. مصالح به کار رفته در بنا خشت، گل، آجر و گچ می باشد. کف فضای مرکزی غیر

جدول ۱. مشخصات تیمچه های مورد مطالعه؛ ابعاد به صورت تقریبی و بر اساس مقیاس نقشه ها ذکر گردیده است (به غیر از تیمچه صرافیان)

نام تیمچه	موقعیت استان/شهر	سال ساخت	مساحت فضای مرکزی*	تصویر	
تیمچه سرباز	قزوین/قزوین	دوره صفویه	حدود ۲۵۰ مترمربع		باز مسقف
تیمچه ناسار	سمنان/سمنان	قاجار-حدود ش. ۱۳۳۰هـ	حدود ۳۰ مترمربع		
تیمچه وکیل	یزد/یزد	قاجار-حدود ش. ۱۳۰۰هـ	حدود ۲۲۰ مترمربع		
تیمچه صرافیان	آباده/فارس	پیش از قاجار- حدود ۱۱۸۰هـ ق	حدود ۲۵۰ مترمربع		

و عمود بودن محور تیمچه بر محور بازار، از ویژگی های مشترک و نحوه توزیع کاربری در طبقات، نحوه اتصال تیمچه به محور اصلی بازار، نوع تزئینات، مصالح بکار رفته در ساخت بنا، اقلیمی که تیمچه در آن قرار گرفته، نسبت سطوح سرپوشیده به سرباز و زیربنای هر یک از تیمچه ها از جمله تفاوت های آن هاست. به علاوه یکی از مهمترین نکات مشترک

ویژه قرار گرفت. به ترتیب تیمچه سرباز، تیمچه صرافیان، تیمچه ناسار و تیمچه وکیل در دوره های صفویه، زندیه و قاجار بنا شده اند. هر ۴ تیمچه غیر مسقف مذکور دارای ویژگی های مشترک و متفاوت از یکدیگر هستند. تعداد طبقات، وجود فضای مرکزی غیر مسقف، ارتباط حجره های تیمچه با محور اصلی بازار از طریق فضای مرکزی،

نمودار ۳. ترتیب زمانی ساخت تیمچه های غیرمسقف؛ ماخذ: نگارندگان.

(حجره ها و ورودی تیمچه)، نسبت به تیمچه های سرپوشیده دارای تنوع فضایی بیشتری هستند. یکی از بارزترین ویژگی های مشترک هر ۴ تیمچه عقب نشینی کالبدی در طبقه اول نسبت به همکف است که موجب کاهش محصوریت فضای حیاط مرکزی تیمچه ها شده است.

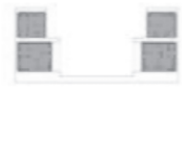
تیمچه صرافیان برخلاف ۳ تیمچه غیرمسقف دیگر، علاوه بر عملکرد تجاری در طبقه همکف و در طبقه اول دارای عملکرد اقامتی می باشد. قرارگیری تیمچه صرافیان در شهری که بر سر راه ارتباطی اصفهان و شیراز قرار دارد، می تواند یکی از علل موثر بر ایجاد عملکرد اقامتی در این تیمچه باشد.

* مساحت فضاهای مسقف و غیر مسقف در طبقه همکف تیمچه ها و در نتیجه، نسبتشان محاسبه گردیده است.

بنابراین مشاهده می شود که فضای مرکزی غیرمسقف تیمچه صرافیان نسبت به قسمت مسقف وسعت بیشتری را به خود اختصاص داده است. پس بزرگتر بودن نسبت مساحت فضای غیرمسقف مرکزی به فضاهای مسقف تیمچه صرافیان، در مقایسه با ۳ تیمچه دیگر نشان از اهمیت ویژه فضای مرکزی آن و پتانسیل مطلوب آن به عنوان یک فضای شهری تجاری- تخصصی و فرهنگی- مذهبی است.

که بنا بر بررسی های محلی بعمل آمده در هر ۴ تیمچه وجود داشته، استفاده از فضای حیاط مرکزی (غیرمسقف) تیمچه برای مراسم سوگواری و جشن می باشد. این قابلیت با اراده کسبه حجره های هر تیمچه عملی می شده است و جالب آنکه در هنگام برگزاری مراسم سوگ و شادی حجره ها تعطیل شده و کاربری تخصصی تجاری به فرهنگی- مذهبی تبدیل می گردیده است. اراده کسبه یک تیمچه برای تغییر کاربری موقت تیمچه در زمانی خاص، نشانگر مشارکت اجتماعی مطلوب و خودجوشی آنان است. این مهم یکی از امتیازات مثبت یک فضای شهری و به طور کلی بازار است. این نوع انعطاف در عملکرد به بنای تیمچه این امکان را می دهد که همواره پویا و سرزنده باشد و نه تنها صرفاً یک مکان تجاری تخصصی، بلکه مکانی فرهنگی- مذهبی باشد. عناصر کالبدی بازار همچون تیمچه ها بستری برای توسعه و شکل گیری سرمایه اجتماعی هستند. مراسمی که در این مکان به اجرا در می آید باعث تجمع مردم، همدردی و تعاملات اجتماعی می شود (پورجعفر، ۱۳۹۰، ص ۲۱۵). وجود سرمایه های اجتماعی در مکانی تجاری- تخصصی همچون تیمچه ضمانت کننده ماندگاری آن است. تیمچه های سرباز با توجه به وجود فضای غیرمسقف مرکزی، فضای نیمه باز (رواق پیرامون فضای مرکزی) و بسته

جدول ۲. مقایسه تطبیقی کاربری ها در طبقات، مأخذ: نگارندگان.

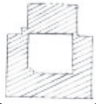
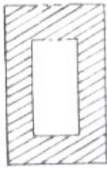
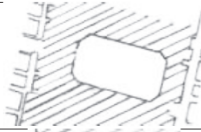
نام تیمچه	پلان/مقطع	کاربری در طبقات	تصویر	موقعیت
تیمچه صرافیان				
		در طبقه همکف کاربری تجاری و در طبقه اول اقامتی است.		
تیمچه ناسار				
		در طبقات همکف و اول کاربری تجاری است.		
تیمچه سرباز				
		در طبقات همکف و اول کاربری تجاری است.		
تیمچه وکیل				
		در طبقات همکف و اول کاربری تجاری است.		
راهنما	 کاربری تجاری کاربری اقامتی تیمچه محور بازار			

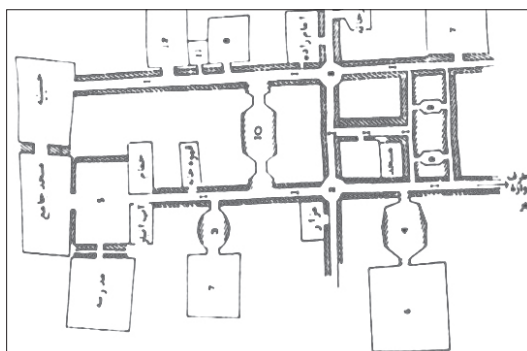
۳.۶. سلسله مراتب فضایی:

بازار در شهر ایرانی دارای عناصری است که همگی علی رغم تفاوت ها بر اساس سلسله مراتب فضایی مشخص حول محور اصلی بازار قرار گرفته اند (تصویر شماره ۹).

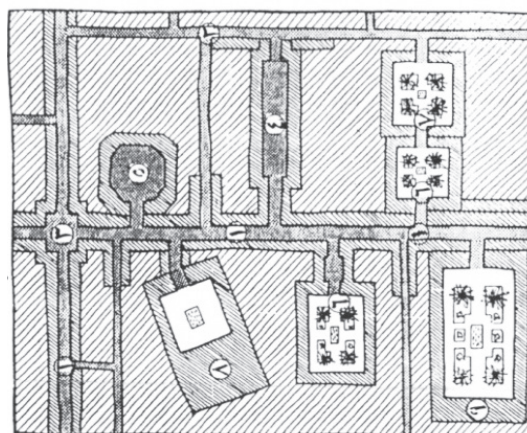
جدول ۳. مقایسه تطبیقی نسبت مساحت فضای مسقف و غیر مسقف در

تیمچه ها؛ ماخذ: نگارندگان.

نام تیمچه	پلان متشکل از فضای مسقف و غیر مسقف	نسبت فضای غیر مسقف مرکزی به مسقف*
ناسار		۰/۲۹
صرافیان		۰/۳۷
سرباز		۰/۱۴
وکیل		۰/۱۴

۱- راسته اصلی، ۲- راسته فرعی، ۳- چهارسوق، ۴- دالان، ۵- تیمچه، ۶- سرا (خان)، ۷- خانبار

تصویر ۹. سلسله مراتب فضایی بازار و موقعیت تیمچه در آن؛ ماخذ: سلطان زاده، ۱۳۷۲

به بازار متصل می گردد. همان گونه که بیان شد تیمچه ها از یک سو به محور بازار و از سویی دیگر به سرا یا بارانداز متصل می شوند. اما در برخی موارد با توجه به نوع کاربری تجاری تخصصی، تیمچه به سرا متصل نیست. برای نمونه، تیمچه صرافیان آباده به دلیل کاربری تخصصی خاص خود دارای یک درب ورود و خروج است. و به سرا یا بارانداز راه ندارد.

در این سلسله مراتب تیمچه ها معمولاً بعنوان فضای مکث حد فاصل محور اصلی بازار و سرای قرار دارند و یا اینکه خود تیمچه به تنهایی از محور اصلی بازار منشعب می شود و به سرای هم ختم نمی شود. برای نمونه تیمچه صرافیان از نمونه تیمچه هایی است که در کنار بازار بنا شده است و هیچ گونه سرای پیرامون آن قرار ندارد. البته در نمونه هایی همچون تیمچه ناسار، تیمچه بواسطه تکیه ناسار

جدول ۴. مقایسه سلسله مراتب فضایی دسترسی به تیمچه؛
ماخذ: نگارندگان.

نام تیمچه	سلسله مراتب فضایی
ناسار	
وکیل	
سرباز	
صرافیان	
	تیمچه تیمچه محور خیابان محور بازار

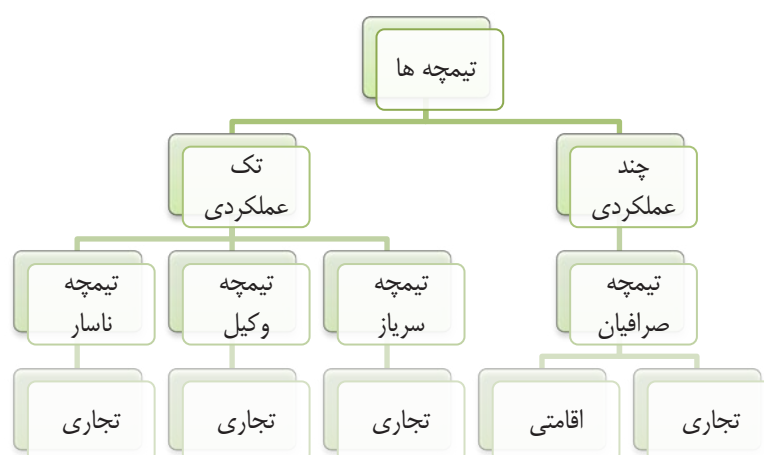
۴. نتیجه گیری و جمع بندی

صرافیان در آباده (محل تبعید شاهزاده صفوی و اوایل دوره زندیه) بر می آید، به جرات میتوان اظهار کرد که: تاسیس، برنامه ریزی، طراحی و آغاز احداث تیمچه های غیر مسقف در دوره های صفویه و قاجار بوده است. با توجه به وجود تیمچه های غیر مسقف بررسی شده در این پژوهش، همچون: تیمچه های صرافیان در آباده، تیمچه سرباز در قزوین، تیمچه ناسار در سمنان و تیمچه وکیل در یزد، گفته برخی مقالات پیشین که کلیه تیمچه ها را فضاهای سرپوشیده بر شمرده اند، صحیح نمی باشد. همچنین، در ارتباط با

از مطالعات و تحلیل های صورت گرفته در این پژوهش نتایج زیر استنتاج می شود:
در ارتباط با دسته بندی کلی زمان احداث تیمچه ها بعنوان فضاهایی شهری: اگر چه در بسیاری از مطالب منتشر شده کلیه تیمچه ها را به دوران قاجاریه نسبت داده اند؛ لیکن چنانچه از اسناد مکتوب به جای مانده که در متن مقاله به آن اشاره گردید و محل استقرار تیمچه های غیرمسقف همچون تیمچه سرباز قزوین (استقرار اولیه در زمان حکومت صفوی) و تیمچه

منابع و مآخذ

- اظهاریات ذکر شده در مقالات منتشر شده پیشین که تنها اقلیم را در مسقف بودن تیمچه‌ها موثر دانسته اند، نتایج حاصل در این پژوهش نشان می‌دهد که، در کنار ابعاد اقلیمی، ابعاد اقتصادی و اجتماعی (توان اقتصادی و برنامه‌های اجتماعی مذهبی) نیز در احداث تیمچه‌های غیر مسقف نقش موثری ایفا نموده اند. بدون شک قرار گیری همه تیمچه‌ها در کنار محور بازار و عمود بودن محور تقارن آن‌ها بر محور بازار وجه مشترک آن‌هاست. به جز مواردی اندک همچون تیمچه ناسار که بواسطه تکیه ناسار به بازار متصل می‌شود. شایان ذکر است که: در میان تیمچه‌های غیر مسقفی که در این مقاله بررسی شد، تیمچه صرافیان با توجه به کاربری تخصصی تجاری و پتانسیل برگزاری مراسم فرهنگی - مذهبی در سطح شهر، دارای کاربری اقامتی دائم نیز بوده است (نمودار شماره ۴). بنابراین تیمچه صرافیان با دارا بودن کاربری اقامتی در طبقه اول و کاربری تجاری در همکف از دیگر نمونه‌های مورد بررسی متمایز می‌باشد. تیمچه مذکور با توجه به نوع کاربری تجاری تخصصی که داراست، به سرا و یا باراندازی به طور مستقیم مرتبط نبوده و تنها یک درب ورود و خروج دارد. تیمچه صرافیان را می‌توان نمونه تیمچه‌ای منحصر بفرد و فضایی شهری و طراحی شده در سطح یک شهر کوچک دانست.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۷۴)، ریشه‌شناسی (اتیمولوژی)، تهران، ققنوس.
- اسلامی، الله قلی (۱۳۵۳)، گزارش ثبت تیمچه صرافیان در فهرست آثار ملی کشور (شماره ثبت: ۱۹۳۲)، معاونت پژوهشی میراث فرهنگی استان فارس، آباده.
- امیرخانی، آرین و بقایی، پرهام و بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۸)، بررسی دگرگونی تناسبات حاکم بر تیمچه‌های ایران در دوران قاجار، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۷، بهار ۸۸، صص ۴۸-۳۹، تهران.
- انوری، حسن (۱۳۸۱)، فرهنگ سخن، چاپ اول، انتشارات سخن، تهران.
- ایزدنیا، میترا و نجف آبادی، سکینه، (۱۳۹۲)، بررسی بافت بازار و تاثیرات اجتماعی آن (نمونه موردی: بازار قزوین)، فصلنامه سازمان نظام مهندسی ساختمان قزوین، ش ۴۳، تابستان ۱۳۹۲، قزوین.
- بلاغی، عبدالحججه (۱۳۸۶)، گزیده تاریخ تهران، تهران.
- زارعی، ابوالقاسم (۱۳۸۱)، گزارش ثبت تیمچه وکیل در فهرست آثار ملی کشور (شماره ثبت: ۷۷۸۴)، معاونت پژوهشی میراث فرهنگی استان یزد، یزد.
- پورجعفر، محمدرضا (۱۳۹۱)، گونه‌شناسی فضاهای

نمودار ۴. دسته بندی عملکردی تیمچه‌های غیر مسقف؛ مآخذ: نگارندگان.

شهری، جزوه نظریه ها در طراحی شهری، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

- پورجعفر، محمدرضا و پورجعفر، علی (۱۳۹۲)، تیمچه ها به عنوان فضاهای شهری تکین طراحی شهری ایرانی-اسلامی با تاکید بر تیمچه بزرگ قم، همایش ملی الگوی معماری و شهرسازی اسلامی-ایرانی، قم.

- پورجعفر، محمدرضا و پورجعفر، علی (۱۳۹۰)، نقش سرمایه اجتماعی در وضعیت اقتصادی بازارهای سنتی ایران، فصلنامه مدیریت شهری (ویژه نامه اقتصاد شهری)، بهار ۱۳۹۰، ش ۲۷، تهران.

- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۲)، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، چاپ دوم، انتشارات پژوهنده، تهران.

- رفیعی سرکشی، بیژن و رفیع زاده، ندا و رنجبر کرمانی، علی محمد (۱۳۸۲)، فرهنگ مهرازی (معماری) ایران، چاپ اول، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن، تهران.

- سامانی، قدسیه (۱۳۸۹)، بررسی معیارهای طراحی شهری بازارهای سنتی و به کارگیری آن ها در طراحی فضاهای شهری معاصر، پایان نامه کارشناسی ارشد شهرسازی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۲)، برخی از خصوصیات شهرسازی و معماری بازارهای ایران، مجموعه مقالات سمینار بازار در فرهنگ و تمدن جهان اسلام، دانشگاه تبریز.

- سلطانی، فرخنده (۱۳۷۸)، گزارش ثبت تیمچه سرباز در فهرست آثار ملی کشور (شماره ثبت: ۲۴۰۸)، معاونت پژوهشی میراث فرهنگی قزوین، قزوین.

- صداقت کیش، جمشید (۱۳۹۰)، شاه اسماعیل سوم و تاسیسات زندیه در آباد، انتشارات آوند اندیشه، بنیاد فارس شناسی، شیراز.

- قبادیان، وحید (۱۳۸۴)، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

- قربانی، کریم (۱۳۸۲)، احیاء و ساماندهی فضاهای تجاری/سنتی شهری، پایان نامه کارشناسی ارشد شهرسازی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹)، معماری ایران دوره اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، تهران.

- محمدخانی، احمد (۱۳۸۰)، گزارش ثبت تیمچه ناسار در فهرست آثار ملی کشور (شماره ثبت: ۵۶۵۶)، میراث فرهنگی استان سمنان، سمنان.

- محمدمرادی، اصغر و دستمالچی، محمدجواد (۱۳۸۴)، پیشنهاد روشی برای آسیب شناسی تک دانه های بازار؛ نمونه موردی: تیمچه سرباز در بازار قزوین، مجله اثر، ش ۳۹ و ۳۸، تهران.

- معین، محمد و شهیدی، جعفر (۱۳۷۷)، لغت نامه دهخدا، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

- همای شیرازی اصفهانی، جلالالدین (۱۳۸۴)، کتاب تاریخ اصفهان، چاپ اول، موسسه نشر هما، تهران.

- وفایی، سمانه و فرود، فریناز (۱۳۹۰)، جایگاه عنصر تزئینی تیمچه بزرگ بازار قم در عصر قاجار، کتاب ماه هنر (۱۶۱)، تهران.

• Edgu, Erincik, Unlu, Alper, Şalgamcioglu, Mehmet Emin, Mansouri, Ashkan, (2012). Traditional Shopping: A Syntactic Comparison of Commercial Spaces in Iran and Turkey, Eighth International Space Syntax Symposium, Chile.

• Rotblat, H. J. (1975). "Social organization and development in an Iranian provincial bazaar" Economic Development and Cultural Change 23(2).

• Tehrani, F. and Aynchi, s. and Hoseini Foojerdi, F., (2012), Organizing plan of Amir Sara and Timcheh Complex, Journal of Basic and Applied Scientific Research.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۰ پاییز ۹۴
No.40 Autumn 2015

■ ۲۱ ■

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری

Urban Management

شماره ۴۰ پاییز ۹۴

No.40 Autumn 2015

■ ۲۲ ■